

NORMAN DAVIES

Ιστορία
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ • ΑΘΗΝΑ 2009

ΝΕΦΕΛΗ / ΙΣΤΟΡΙΑ

Διεύθυνση σειράς:
Αντώνης Λιάκος - Έφη Γαζή

Τίτλος πρωτοτύπου: *Europe: A History*

Copyright © Norman Davies, 1997

Μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου και Ιουλία Πεντάζου
Επιμέλεια - διορθώσεις: Χρήστος Γκαβάγιας, Πέλλα Δικονημάκη, Μαρία Καΐρη, Αθηνά Συριάτου
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Δημήτρης Στεβής
Σχεδιασμός βιβλίου και τυπογραφική επιμέλεια: Περικλής Δουβίτσας
Επεξεργασία χαρτών και διαγραμμάτων: Δημήτρης Στεβής
Εκτύπωση βιβλίου: Άγγελος Ελεύθερος
Εκτύπωση εξωφύλλου: Άρτυπος ΕΠΕ
Βιβλιοδεσία: Γιάννης Μπουντάς και Χρήστος Βασιλειάδης

Α΄ Τόμος: ISBN: 978-960-211-896-2

Β΄ Τόμος: ISBN: 978-960-211-897-9

Αρ. έκδοσης: 1344

Για την ελληνική γλώσσα:
© 2009 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
e-mail: info@nnet.gr
www.nnet.gr

θάλασσα, τον ήλιο και τον Νότο, η Κριμαία αποτέλεσε τμήμα των διαδοχικών πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου μέχρι την οριστική κατάκτησή της από τη Ρωσική Αυτοκρατορία το 1783. **[ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ]**

Ο *Καύκασος*, επίσης, παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις χερσονήσους. Παρ' ότι είναι φυσικά συνδεδεμένος με την ξηρά και στα δύο του άκρα, με την Ευρώπη βόρεια και την Ασία νότια, περιστοιχίζεται από τόσο ογκώδη και συμπαγή ορεινά συγκροτήματα, ώστε όλες του οι δραστηριότητες αναπόφευκτα στράφηκαν προς τη θάλασσα. Η οροσειρά του Μεγάλου Καυκάσου, που φθάνει σε ύψος τα 5.486 μ., είναι σημαντικά ψηλότερη από τις Άλπεις ή τα Καρπάθια. Ο Μικρός Καύκασος στα νότια φθάνει σε υψόμετρο σχεδόν ίσο με του όρους Αραράτ (5.165 μ.). Οι κάτοικοι του Καυκάσου είναι από πολλές απόψεις Ευρασιάτες. **[ΚΑΥΚΑΣΙΑ]**

5. Η φύση έχει προικίσει την Ευρώπη με δέκα χιλιάδες νησιά. Τα μεγαλύτερα από αυτά – η Ισλανδία, η Ιρλανδία, η Μεγάλη Βρετανία, η Κορσική, η Σαρδηνία, η Σικελία και η Κρήτη – κατόρθωσαν, σε διάφορες χρονικές περιόδους, να αναπτύξουν ιδιαίτερους πολιτισμούς και αυτόνομες πολιτικές οντότητες. Κάτω από εξαιρετικές συνθήκες και για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ένα ισχυρό νησί πέτυχε να δημιουργήσει τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία στην παγκόσμια ιστορία. Όλα τα νησιά αποτελούν τμήματα της Ευρώπης, παρά τον φυσικό και ψυχολογικό τους διαχωρισμό. Όπως σωστά υποδεικνύουν οι δύο υποδοχές στα ταχυδρομικά κουτιά στη Μεσσήνη και στις Συρακούσες, υπάρχουν δύο διαφορετικοί κόσμοι – *Sicilia* (δηλ. η Σικελία) και *Continente* (δηλ. η λοιπή ευρωπαϊκή ήπειρος).

Πολλά από τα μικρότερα νησιά, από τη Σπιτσβέργη, στον Αρκτικό Ωκεανό, έως τη Μάλτα, στη Μεσόγειο, υψώνονται σαν φύλακες μέσα στη μοναχική θάλασσα. Άλλα, όμως, σχηματίζουν ομάδες σε ένα ήμερο αρχιπέλαγος που ευνοεί την ανάπτυξη κοινής ταυτότητας και αμοιβαίων συμφερόντων. Οι νήσοι Σέτλαντ, Όρκνεϋ και Εβρίδες της Μεγάλης Βρετανίας, οι Βαlearίδες της Καταλωνίας και, κυρίως, τα νησιά του Ιονίου, των Σποράδων, των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων της Ελλάδας, διατηρούν όλα, εκτός από τον ιδιαίτερο ατομικό και έναν συλλογικό χαρακτήρα. **[ΦΑΙΡΟΕΣ ΝΗΣΟΙ]**

Στις μέρες μας, ωστόσο, αρχίζει να μειώνεται με γρήγορους ρυθμούς η νησιωτική απομόνωση. Η Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, οικοδόμησε την υπερπόντια αυτοκρατορία της σε μια εποχή που η ναυτική ισχύς παρείχε τη δυνατότητα αποτελεσματικής απομόνωσης από τις ηπειρωτικές υποθέσεις. Ο ίδιος βαθμός διάκρισης των δύο επιπέδων, όμως, είναι πλέον αδύνατος. Τα πλοία εκτοπίστηκαν από τα αεροπλάνα και τα αεροπλάνα από τους διηπειρωτικούς βαλλιστικούς πυραύλους, που καθιστούν σχεδόν αμελητέα γεωλογικά χαρακτηριστικά όπως το Στενό της Μάγχης. Η Βρετανική Αυτοκρατορία εξαφανίστηκε και αυξήθηκε αντίστοιχα η εξάρτηση της Βρετανίας από τους ηπειρωτικούς της γείτονες. Η διάνοιξη της σήραγγας της Μάγχης το 1994 δεν είχε μόνο συμβολική σημασία: σηματοδότησε το τέλος της βρετανικής ιστορίας ως νησιωτικής.

Με δεδομένες τις κύριες εδαφικές υποδιαίρεσεις της ευρωπαϊκής χερσονήσου, τρεις υπο-περιφέρειες απέκτησαν εξαιρετικά σημαντικές λειτουργίες: το Μιντί, η λεκάνη του Δούναβη και ο διάπλους του Βόλγα.

Το Μιντί, δηλαδή ο «Νότος» της σύγχρονης Γαλλίας, καταλήγει στις μεσογειακές ακτές ανάμεσα στα Πυρηναία και στις Άλπεις. Προσφέρει σε κάθε ταξιδιώτη της Μεσογείου το μοναδικό ευπρόσιτο πέρασμα προς τη βόρεια ευρωπαϊκή πεδιάδα. Η αποβίβαση στο Μιντί παρέχει την άμεση προοπτική ενός εύκολου ταξιδιού προς τον κύριο κορμό της ευρωπαϊκής ηπείρου. Από την αρχαία Μασσαλία ή την αρχαία Αρελάτη (σημ. Αρλ) στις εκβολές του Ροδανού μπορεί κανείς να μετακινηθεί ανεμπόδιστα είτε προς τον Ατλαντικό, μέσω των βαθυπέδων της Λανγκντόκ, είτε προς τις πηγές του Λίγηρα και του Σηκουάνα, παρακάμπτοντας τους κεντρικούς ορεινούς όγκους. Ο κυριότερος παραπόταμος του Ροδανού, ο Σον, οδηγεί κατευθείαν στο Βύθισμα του Μπελφόρ (ή Πύλη της Βουργουνδίας) και σε μια ήπια κατάβαση προς τον Ρήνο. Σε οποιοδήποτε άλλο σημείο, από το Γιβραλτάρ μέχρι τα Δαρδανέλλια, ο ταξιδιώτης των πρώιμων εποχών που επιθυμούσε να κατευθυνθεί βόρεια, θα βρισκόταν αντιμέτωπος με αδιέξοδα, αλπικές διαβάσεις ή μεγάλες παρακάμψεις.

Η μοναδικής σημασίας τοποθεσία του Μιντί, ως γέφυρα μεταξύ της Μεσογείου και της ευρωπαϊκής πεδιάδας, είχε σημαντικές επιπτώσεις. Αποτέλεσε το κατάλληλο σκηνικό για την όσμωση του αρχαίου πολιτισμού του Νότου με τις «βαρβαρικές» κουλτούρες του Βορρά. Για τους Ρωμαίους υπήρξε, με το όνομα Εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία, η πρώτη μεγάλη επαρχία μακριά από την Ιταλία. Για τους Φράγκους, τους πρώτους βαρβάρους που ίδρυσαν μια μεγάλη αυτοκρατορία, ήταν η υπόσχεση για υψηλό πολιτισμό και για ήλιο. Εγκαθίδρυσαν εκεί τη βάση τους το 537 μ.Χ., έναν αιώνα μετά την κατάρρευση της ρωμαϊκής εξουσίας, και δεν την εγκατέλειψαν ποτέ. Το βασίλειο της Γαλλίας που προέκυψε –εν μέρει βόρειο, εν μέρει μεσογειακό– ανέπτυξε τον πιο καθολικό και πιο διαδεδομένο πολιτισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου.

ΦΑΙΡΟΕΣ ΝΗΣΟΙ

Από τα πάμπολλα νησιά της Ευρώπης, κανένα δεν μπορεί να ανταγωνιστεί το μοναχικό μεγαλείο των Φαιρών Νήσων. Οι πανύψηλες βραχώδεις ακτές τους από βασάλτη υψώνονται στον ταραγμένο Βόρειο Ατλαντικό Ωκεανό ανάμεσα σε Ισλανδία, Νορβηγία και Σκοτία. Δεκαεπτά νησιά, με επίκεντρο το Στρέιμυο και το βασικό λιμάνι του Τορσχάου, κατοικούνται από πληθυσμό 45.464 κατοίκων (1984), ο οποίος ασχολείται κυρίως με την αλιεία. Οι κάτοικοι των Φαιρών κατάγονται από τους Σκανδιναβούς που έφθασαν εκεί τον όγδοο αιώνα. Αντίστοιχα με το *Gulating*, δηλαδή το κοινοβούλιο της δυτικής Νορβηγίας, οι Φαιρές Νήσοι έχουν το δικό τους τοπικό κοινοβούλιο, το *Loegting*. [NTINGK] Η γλώσσα τους είναι μια νορβηγική διάλεκτος, αλλά έχουν τους δικούς τους θρύλους, τους δικούς τους καλλιτέχνες και ποιητές, τον δικό τους πολιτισμό. Από το 1814, όταν η Νορβηγία προσαρτήθηκε στη Δανία, «η μικρότερη δημοκρατία της Ευρώπης» υποτάχθηκε σε έναν Δανό κυβερνήτη και στα δανικά συμφέροντα.

Ως αποτέλεσμα, το εθνικό κίνημα των Φαιρών στράφηκε άμεσα εναντίον της Δανίας, «της μόνης σκανδιναβικής χώρας με την οποία είχαν ελάχιστα κοινά». (1) Στη στάση αυτή, τα νησιά ακολούθησαν τα βήματα της Ισλανδίας, στοχεύοντας κυρίως στη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Η μεγάλη στιγμή έφθασε τον Ιούνιο του 1940, όταν, με την Κοπεγχάγη υπό ναζιστική κατοχή, ένα βρετανικό πολεμικό πλοίο διέταξε έναν κυβερνήτη από το Τορσχάου να υψώσει τη σημαία των Φαιρών αντί της δανικής. Το δημοψήφισμα του 1946, που αποφάσισε τη χωρίς όρους ανεξαρτησία, έδωσε τη θέση του στον συμβιβαστικό διακανονισμό της 1ης Απριλίου 1948. Τα νησιά απέκτησαν δική τους διακυβέρνηση μέσα στο πλαίσιο του Βασιλείου της Δανίας. Το 1970 τους παραχωρήθηκε η ιδιότητα του ανεξάρτητου μέλους του Βόρειου Συμβουλίου. Το *Nordurlandahusid*, δηλαδή ο «Βόρειος Οίκος», στο Τορσχάου κατασκευάστηκε από σουηδική ξυλεία, νορβηγικό σχιστόλιθο, δανέζικα τζάμια, ισλανδική στέγη και επιπλώθηκε με φινλανδικά έπιπλα.

1. L.K. Schei και G. Moberg, *The Faroe Islands*, Λονδίνο 1991, κεφ. 5, «Political Awakening».

Η λεκάνη του Δούναβη, όπως το Μιντί, συνδέει την ευρωπαϊκή πεδιάδα με τη Μεσόγειο, αλλά σε αυτή την περίπτωση ο σύνδεσμος απλώνεται από δυτικά προς ανατολικά. Ο Δούναβης πηγάζει από τον Μέλανα Δρυμό, διασχίζει την ορεινή γραμμή μέσω του βαβαρικού φαραγγιού στο Πασσάου, και ρέει χίλια πεντακόσια μίλια ανατολικά, μέχρι που χύνεται στη Μαύρη Θάλασσα. Για τους λαούς που έρχονταν από την Ανατολή, αποτελούσε την πιο απλή διαδρομή προς το εσωτερικό· για τους λαούς της ευρωπαϊκής πεδιάδας, ήταν το πιο δελεαστικό οδοιπορικό προς τις νότιες θάλασσες. Κατά το μεγαλύτερο τμήμα του, ο Δούναβης αποτέλεσε το κύριο σύνορο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και συνεπώς του «πολιτισμού». Κατά τα νεότερα χρόνια τα νερά του πότισαν τα εδάφη που υπήρξαν η βάση της μεγάλης πολυεθνικής αυτοκρατορίας των Αψβούργων, αλλά και ο τόπος διεξαγωγής της μεγαλύτερης αντιπαράθεσης μεταξύ χριστιανισμού και Ισλάμ στην Ευρώπη. **[ΔΟΥΝΑΒΗΣ]**

ΔΟΥΝΑΒΗΣ

Κατά την αρχαιότητα ο ποταμός Δούναβης αποτελούσε μία από τις κύριες διαχωριστικές γραμμές της Ευρώπης. Όταν ορίστηκε ως σύνορο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον πρώτο μ.Χ. αιώνα, ο λατινιστί *Danuvius*, ή ο ελληνιστί *Ίστρος*, χώριζε τον πολιτισμό από τη βαρβαρότητα.

Σε μεταγενέστερους χρόνους, ωστόσο, ο Δούναβης επρόκειτο να εξελιχθεί σε μία από τις κύριες συγκοινωνιακές αρτηρίες της Ευρώπης, σε μια ανοικτή λεωφόρο που ένωνε τη Δύση με την Ανατολή. **(1)** Στο περίφημο σύμπλεγμα του Μπερνίνι, η «Κρήνη των Τεσσάρων Ποταμών», που κοσμεί την Πιάτσα Ναβόνα στη Ρώμη, ο Δούναβης αποτελεί την προσωποποίηση της Ευρώπης δίπλα στην Αφρική του Νείλου, στην Ασία του Γάγγη και στην Αμερική του Ρίο δε λα Πλάτα.

Ο άνω ρους του ποταμού, με το όνομα Ντόναου, ρέει μέσα στην καρδιά του γερμανικού κόσμου. Μια επιγραφή στο Πάρκο Fürstenberg στο Ντόναουεσινγκεν στον Μέλανα Δρυμό σημειώνει την πηγή του: «HIER ENTSPRINGT DIE DONAU» (ΑΠΟ ΕΔΩ ΠΗΓΑΖΕΙ Ο ΔΟΥΝΑΒΗΣ). Αφού περάσει από το κάστρο του Ζίγκμαρινγκεν, έδρα της δυναστείας των Χόντσολλερν, ο ποταμός περνά από την Ουλμ και το Ρέγκενσμπουργκ, σημαντικές πόλεις της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και μετά το Πασσάου μπαίνει στο «ανατολικό βασίλειο» του Österreich (Αυστρίας). Στην Αυστρία, δείχνει τον δρόμο των Νιμπελούνγκεν. **[ΝΙΜΠΕΛΟΥΝΓΚΕΝ]** Διασχίζει το Λιντς, όπου τάφηκε ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Γ΄ κάτω από το γνωμικό του, *A-E-I-O-U*, που σημαίνει «Austria erit in orbe ultima» (Η Αυστρία θα είναι η τελευταία στον κύκλο)· το Αμστέτεν, όπου είναι θαμμένος ο Φραγκίσκος Φερδινάνδος· το Κίρλινγκ, όπου πέθανε ο Κάφκα· και το Άιζενστατ, όπου αναπαύθηκε ο Χάνντν:

Himmel habe Dank!
Ein harmonischer Gesang
War mein Lebenslauf

Ουρανέ, δέξου τις ευχαριστίες μου!
Η πορεία της ζωής μου
Ήταν ένας αρμονικός ύμνος.

Η Βιέννη, όπως είχε παρατηρήσει ο Μέττερνιχ, είναι ο τόπος όπου η «Ευρώπη» συναντά την «Ασία».

Στον μέσο ρου, με το όνομα Ντούνα, ο ποταμός πλαταίνει και εισέρχεται στην Ουγγαρία, τη γη των Μαγυάρων, εισβάλλοντας σαν σφήνα στα εδάφη των Σλάβων από τη μια και από την άλλη πλευρά. Στην Μπρατισλάβα/Πόζονυ/Πρέσμπουργκ, αγκαλιάζει την άλλοτε πρωτεύουσα της «Άνω Ουγγαρίας» και σήμερα πρωτεύουσα της Σλοβακικής Δημοκρατίας. Το σημερινό Φέρτεντ ήταν οι «δεύτερες Βερσαλλίες» των Έστερχαζι· το Έστεργκομ, η έδρα των Ούγγρων πριμάτων. Το Σέντεντρε (Άγιος Ανδρέας), καταφύγιο κάποτε για τους Σέρβους εξορίστους, είναι σήμερα η Μέκκα των μποέμ καλλιτεχνών. Στη Βούδα και στην Πέστη, ένα τουρκικό φρούριο στη μία όχθη του Δούναβη αντικρίζει ένα αγγλοπρεπές κοινοβούλιο στην άλλη. **[ΒΟΥΔΑ]**

Ο κάτω ρους του ποταμού, μετά τις Σιδηρές Πύλες, κυλά από τον ρωμαιοκαθολικό στον ορθόδοξο κόσμο. Η Νικόπολις είναι ο τόπος όπου ο Ουλφίλας μετέφρασε τη Βίβλο από τα Ελληνικά στα Γοτθικά, διαδικασία που αποτέλεσε την «αφετηρία του γερμανισμού». **[ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ]** **[ΒΙΒΑΙΑ]** Η Ρουμανία στην αριστερή όχθη του Δούναβη υποστηρίζει ότι αποτελεί απόγονο της Δακίας του Τραϊανού. Η Σερβία και η Βουλγαρία στη δεξιά όχθη, που για

Από όλες τις περιοχές που λειτούργησαν ως συνδετικές γέφυρες, όμως, η περιοχή του Βόλγα ήταν εκείνη με τη μεγαλύτερη σημασία. Σύμφωνα με τις σύγχρονες συμβάσεις, η γραμμή που σχηματίζουν τα Ουράλια Όρη και ο ομώνυμος ποταμός ταυτίζεται με τη διαχωριστική γραμμή της ευρωπαϊκής ηπείρου. Δυτικά των Ουραλίων, στη λεκάνη του Βόλγα, βρισκόμαστε στην Ευρώπη· ανατολικά, στη Σιβηρία ή στο Καζακιστάν, βρισκόμαστε στην Ασία. Οι όχθες του Βόλγα, επομένως, στο Σαράτοφ ή Τραρίτσιν, αποτελούν πράγματι τις πύλες της Ευρώπης. Διότι ο Βόλγας σηματοδοτεί τον πρώτο ευρωπαϊκό σταθμό στην απλωσιά της στέπας, και συμπληρώνει τον διάδρομο που συνδέει τη Βαλτική με την Κασπία Θάλασσα. Επίσης, μέχρι τον δέκατο έβδομο αιώνα ο Βόλγας αποτελούσε το όριο του χριστιανικού κόσμου, και ήταν έτσι ένα σημαντικό πολιτισμικό σύνορο. Είναι το μεγαλύτερο ποτάμι της Ευρώπης και άξιος φύλακας της ευρωπαϊκής χερσονήσου που εκτείνεται «από τον Ατλαντικό έως τα Ουράλια».

Οι περιβαλλοντικές αλλαγές θεωρούνται δεδομένες σε κάθε επίπεδο της φυσικής γεωγραφίας. Ταυτόχρονα, όμως, παραδοσιακοί κλάδοι, όπως η γεωλογία, δίνουν την εντύπωση ότι ο ρυθμός των αλλαγών είναι τόσο αργός, ώστε αυτές να θεωρούνται περιθωριακές στο πλαίσιο της ανθρώπινης ιστορίας. Μόλις πρόσφατα έγινε συνείδηση ότι το σύγχρονο περιβάλλον είναι πολύ λιγότερο καθορισμένο από όσο πίστευαν κάποτε.

Το κλίμα, παραδείγματος χάριν, μεταβάλλεται διαρκώς. Στο έργο του *Πολιτισμός και κλίμα* (*Civilisation and Climate*, 1915), ο Αμερικανός επιστήμονας Έλσγουερθ Χάντινγκτον δημοσίευσε τους καρπούς της πρωτότυπης έρευνάς του αναφορικά με τα γιγαντιαία δένδρα της Καλιφόρνιας*. Το έργο αυτό αποτέλεσε την αφετηρία της ιστορικής κλιματολογίας. Στον βαθμό που τα δένδρα αυτά μπορούν να ζουν περισσότερο από τρεις χιλιάδες χρόνια, και στον βαθμό που το μέγεθος των ετήσιων δακτυλίων του κορμού τους μεταβάλλεται ανάλογα με τη ζέση και την υγρασία κάθε έτους, η διατομή του κορμού ενός τέτοιου δένδρου παρέχει ένα συστηματικό αρχείο καταγραφής των κλιματικών μεταβολών για διάστημα τριών χιλιετιών. Η τεχνική του Χάντινγκτον, η οποία σήμερα ονομάζεται δενδροχρονολογία, ενέπνευσε μια «θεωρία παλμικών κινήσεων» των εναλλασσόμενων κλιματικών φάσεων, η οποία θα μπορούσε να βρει εφαρμο-

*

«Σεκκόια η αιωνόβια» (*sequoia semper-virens*): επιστημονική ονομασία του ψηλότερου στον κόσμο δένδρου της Βόρειας Αμερικής. Το όνομά του πήρε από τον Αμερικανό Ινδιάνο μελετητή George G. Sequoia. (Σ.τ.Μ.)

καιρό ήταν υποταγμένες στους Οθωμανούς (οι οποίοι αποκαλούσαν το ποτάμι Τούνα), ιδρύθηκαν σε περιοχές βυζαντινών επαρχιών. Η Κιλεαβέκε αποτελούσε κάποτε εμπορικό σταθμό των Γενοβέζων. Η τελευταία πλωτή αποβάθρα βρίσκεται στη Σουλίνα στο Δέλτα του Δούναβη, στο μεγαλύτερο καταφύγιο πτηνών της Ευρώπης, σε έναν τόπο που δεν ανήκει στην επικράτεια του πολιτισμού, αλλά σε αυτήν της αιώνιας φύσης. **(2)**

Για τους γεωγράφους, οι ποταμοί αποτελούν φορείς ιζημάτων και εμπορίου. Για τον ιστορικό, αποτελούν φορείς

πολιτισμού, ιδεών και, ενίοτε, συγκρούσεων. **(3)** Είναι σαν την ίδια τη ζωή. Σε απόσταση 2.888 χιλιομέτρων, από το Ντόναουεσινγκεν έως το Δέλτα, ο ρους του Δούναβη δεν διακόπτεται ποτέ.

1. Βλ. C. Magris, *Danube: a sentimental journey from the source to the sea*, Λονδίνο 1989.
2. Dimitrie Radu, *Pasarile din Delta Dunarii* (Πουλιά του Δέλτα του Δούναβη), Βουκουρέστι 1979.
3. Βλ. A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie*, Παρίσι 1935.

γή στο παρελθόν όλων των ηπείρων. Η θεωρία αυτή, με τη σειρά της, παρήγαγε ένα ιδιαίτερο είδος περιβαλλοντικού ντετερμινισμού. Η ανάπτυξη του κλασικού πολιτισμού στη Μεσόγειο μπορούσε να αποδοθεί στην έναρξη μιας υγρής φάσης που επέτρεψε την καλλιέργεια σίτου στη Βόρεια Αφρική, για παράδειγμα, ενώ η βόρεια Ευρώπη μαστιζόταν από εκτεταμένες βροχοπτώσεις, ομίχλες και παγετούς. Η παρακμή του αρχαίου κόσμου μπορούσε να αποδοθεί σε μια κλιματική μεταβολή προς την αντίθετη κατεύθυνση, η οποία μετέφερε το μεσογειακό φως βόρεια των Άλπεων. Οι μεταναστεύσεις των Μογγόλων, που επηρέασαν άμεσα την ιστορία τόσο της Κίνας, όσο και της Ευρώπης (βλ. σ. 410-413), μπορούσαν να αποδοθούν στις εκτεταμένες περιόδους ξηρασίας στις οάσεις της κεντρικής Ασίας. Στο μεταγενέστερο έργο του *Τα κίνητρα του πολιτισμού* (*The Mainsprings of Civilisation*, 1945), ο Χάντινγκτον διερευνά άλλους παράγοντες του φυσικού περιβάλλοντος, όπως είναι η διατροφή ή η ασθένεια, και την αλληλεπίδρασή τους με την ανθρώπινη κληρονομικότητα.¹⁰ Το ζήτημα φάνταζε δυσπρόσιτο εξαιτίας των αβασάνιστων συνδέσεων που επιχειρήθηκαν, και έκτοτε έγιναν απόπειρες βελτίωσης όσον αφορούσε στην εκτίμηση των πρώιμων ευρημάτων.

Παρ' όλ' αυτά, θεωρίες της περιοδικότητας εξακολουθούν να έχουν τους δικούς τους υπέρμαχους. Η «κυκλομανία» δεν πέθανε ακόμα: η άνοδος και η πτώση των πολιτισμών συνδέθηκαν με κάθε λογής φαινόμενα, από τις ηλιακές κηλίδες έως τα σμάρια των ακριδών. Όποια προτίμηση και αν δείχνουν, οι επιστήμονες ελκύονται από το φαινόμενο των περιβαλλοντικών μεταβολών και τις επιδράσεις του στη ζωή των ανθρώπων. Εξάλλου, το κλίμα πράγματι μεταβάλλεται και αυτό είναι απλώς γεγονός. Περιοχές του ρωμαϊκού κόσμου, που κάποτε μπορούσαν

10.

Ellsworth Huntington, *Civilization and Climate*, 1915· 3η έκδ., New Haven, Conn., 1924· *The Mainsprings of Civilization*, Νέα Υόρκη 1945.

ΤΡΥΓΟΣ

Η ιστορική κλιματολογία στηρίζεται σε μαρτυρίες που περισώζονται σε συγγράμματα ή σε μαρτυρίες που περισώζει η ίδια η φύση. Μεταξύ των πρώτων, περιλαμβάνονται ημερολόγια, ταξιδιωτικές αφηγήσεις και δελτία καιρού που κρατούσαν κρατικοί υπάλληλοι, σιτέμποροι ή αμπελοουργοί. Τα δεύτερα αφορούν στη μελέτη των δακτυλίων των δένδρων, των απολιθωμάτων, των ιζημάτων, των σταλακτιτών και των παγετώνων.⁽¹⁾

Η ακρίβεια των μαρτυριών της φύσης είναι θαυμαστή, ακόμα και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Τα ετήσια αποθέματα ιλύος της μεγάλης αλμυρής λίμνης στην Κριμαία περιέχουν στοιχεία από το 2294 π.Χ. Ορισμένοι από τους μεγαλύτερους σταλαγμίτες, όπως αυτοί που διασώζονται στο σπήλαιο Αβέν ντ' Ορνιάκ στα Όρη Ιούρα, έχουν ηλικία μεγαλύτερη των επτά χιλιάδων χρόνων. Αυξομειώσεις στην πυκνότητα του ασβεστίτη που περιέχουν ανακλούν με πιστότητα ιστορικά στοιχεία για το ύψος των βροχοπτώσεων.

Η φαινολογία είναι η μελέτη της ωρίμασης των καρπών και έχει αξιοποιηθεί ευρέως, σε συνδυασμό με την ιστορία του τρύγου. Κάθε χρόνο, εδώ και αιώνες, πολλοί

γαλλικοί αμπελώνες ανακοινώνουν δημοσίως την ημερομηνία έναρξης της συλλογής σταφυλιών. Μια πρώιμη ημερομηνία σηματοδοτεί μια ηλιόλουστη χρονιά· μια καθυστερημένη ημερομηνία σηματοδοτεί μια ψυχρότερη χρονιά. Συγκεντρώνοντας τις ημερομηνίες της *première cuvée*, της πρώτης καλαθούνας γεμάτης σταφύλια που συλλέχθηκαν σε μια συγκεκριμένη περιοχή, οι ιστορικοί μπορούν να συγκροτήσουν μια πλήρη «φαινολογική σειρά» για μια εξαιρετικά μεγάλη περίοδο. Αντιπαραβάλλοντας τις φαινολογικές σειρές διαφορετικών περιοχών, μπορούν να ανιχνεύσουν τη μέση εποχική ημερομηνία συλλογής των σταφυλιών κάθε περιοχής. Αυτές οι *courbes de vendages*, οι «καμπύλες του τρύγου», παρουσιάζουν ακριβείς ενδείξεις των κλιματολογικών αλλαγών.⁽²⁾ (Βλ. παράρτ. Ι, 6, σ. 1304.)

Η μετακίνηση των παγετώνων αποτελεί μια ακόμα πηγή πληροφοριών. Οι παγετώνες προωθούνται κατά τη διάρκεια ψυχρών εποχών και οπισθοχωρούν κατά τις θερμότερες. Επιπλέον, η χρονική διάρκεια των αλπικών παγετώνων της Ευρώπης σε κάθε συγκεκριμένο έτος μπορεί συχνά να διαπιστωθεί από περιγραφές αυτοπτών μαρτύρων, από παλαιά δημοσιεύματα ή από επίσημα αρχεία. Αρχεία, όπως αυτά

να θρέψουν έναν ευημερούντα πληθυσμό, μεταβλήθηκαν κάποια στιγμή σε έρημους τόπους. Οι Βίκινγκ όρυσαν κάποτε τάφους στην Ισλανδία ή στη Γροιλανδία, οι οποίοι αργότερα ήταν αδύνατον να διανοιχθούν με οποιαδήποτε εργαλεία, εξαιτίας του διαρκούς στρώματος πάγου. Τον δέκατο έβδομο αιώνα ετήσιες πανηγύρεις πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια του χειμώνα στον παγωμένο Τάμεση στο Λονδίνο· στρατοί διέσχιζαν την παγωμένη Βαλτική σε περιοχές όπου σήμερα τυχόν παρόμοιες ενέργειες θα αποδεικνύονταν αυτοκτονικές. Το ευρωπαϊκό περιβάλλον δεν είναι παγωμένο και αμετάβλητο, ακόμα και αν δεν μπορούν πάντα να υπολογιστούν με ακρίβεια οι ρυθμοί της αλλαγής του. **[ΤΡΥΓΟΣ]**

Το έργο του Άρνολντ Τούνμπι *Σπουδή της ιστορίας* (*A Study of History*, 1933-1939), το οποίο προσφέρει μια θεωρία για την ανάπτυξη, την κατάρρευση και την αποσύνθεση των πολιτισμών, αποτελεί τη σημαντικότερη περιβαλλοντική ιστορία. Αφού διαπραγματεύεται τη γένεση των πολιτισμών με όρους της ανθρώπινης ανταπόκρισης στις «προκλήσεις του περιβάλλοντος», ο Τούνμπι προτείνει τον νόμο της «αρετής της αντιζοότητας». Η ρωμαϊκή Καμπανία, η ημίερημος Ιουδαία, οι αμμουδερές του Βρανδεμβούργου και οι εκθρικές ακτές της Νέας Αγγλίας αναφέρονται ως παραδείγματα εκθρικών περιβαλλόντων τα οποία προκάλεσαν δυναμικές αντιδράσεις. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε επίσης τα απρόσιτα δάση της Μοσχοβίας. Αφού υπογραμμίζει «τα ερεθίσματα που προκαλούν τα πλήγματα, οι πιέσεις και οι τιμωρίες», ο Τούνμπι καταλήγει στην έννοια της «χρυσής τομής». Εάν οι Σλάβοι της ανατολικής Ευρώπης έπασχαν από έλλειψη ερεθισμάτων, οι Κέλτες και οι Σκανδιναβοί υπέφεραν από ανυπέρβλητες αντιζοότητες. Σύμφωνα με τον Άγγλο ιστορικό, πιο κοντά στις ιδεώδεις περιβαλλο-

που τηρούσαν οι κόμπτες της Σαβοΐας περιέχουν αναφορές επιθεωρητών σχετικά με την προέλαση των παγετώνων που κατέστρεφαν χωριά ή εμπόδιζαν τους κατοίκους να πληρώνουν τη δεκάτη και τους φόρους τους. Το 1600, για παράδειγμα, μια χρονιά καταστρεπτική για την κωμόπολη Σαμονί, οι κάτοικοι και της γαλλικής και της ιταλικής πλαγιάς του Λευκού Όρους ζούσαν υπό συνθήκες φόβου για το μέλλον τους. Λεπτομερείς μελέτες του *Mer de la Glace*, του *Rhonegletscher* στο Βαλαί ή του *Vernagt* στο Τυρόλο, τα όρια των οποίων κατά τα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα ήταν αρκετά χιλιόμετρα χαμηλότερα από τη σημερινή τους θέση, αποδεικνύουν την πραγματικότητα της «μικρής παγετώδους εποχής» στην Ευρώπη. Οι περίοδοι που σημειώνονται οι μεγαλύτεροι παγετώνες είναι 1599-1600, 1640-1650, 1680, 1716-1720, και 1770. Το 1653 οι άνθρωποι της περιοχής ύψωσαν περιφρονητικά ένα άγαλμα του αγίου Ιγνατίου στη βάση του παγετώνα Άλιτς στη νοτιοδυτική Ελβετία· ο παγετώνας σταμάτησε. Η σύγχρονη υποχώρηση των παγετώνων συνεχίζεται από το 1850. **(3)**

Τα κλιματολογικά δεδομένα είναι πιο πειστικά όταν διαφορετικού τύπου πηγές οδηγούν σε παρόμοια συμπεράσματα. Οι απότομες κλιματολογικές μεταβολές της δε-

κατίας του 1530, για παράδειγμα, επιβεβαιώνονται από τους δακτυλίους των δένδρων στη Γερμανία, και από τους τρύγους σε Γαλλία-Ελβετία (βλ. παράρτ. Ι). Η ψυχρότερη χρονιά για τους αμπελώνες της Ευρώπης ήταν το 1816. Η συλλογή των κατεστραμμένων σταφυλιών άρχισε στην ανατολική Γαλλία την ημέρα των Αγίων Πάντων (1η Νοεμβρίου). Η Μαίρη Σέλλεϋ, που έκανε διακοπές στη γειτονική Ελβετία, δεν μπορούσε να βγει ούτε για έναν απλό περίπατο. Έτσι, έμεινε κλεισμένη στο δωμάτιό της και επινόησε τον Φράνκενσταϊν.

1. Βλ. E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille*, Παρίσι 1967, αγγλ. μτφρ. με τον τίτλο *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*, Νέα Υόρκη 1971· H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*, Λονδίνο 1982· επίσης Sir Crispin Tickell, «Climate and History», Radcliffe Lecture, Οξφόρδη 1994.

2. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, ό.π., κεφ. 2.

3. Στο ίδιο, κεφ. 3, «Problems of the Little Ice Age».